

CSORDÁS LÁSZLÓ

A MALENYKIJ ROBOT JELENLÉTE A KÁRPÁTALJAI MAGYAR IRODALOMBAN

(VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS)

A kárpátaljai magyarság egyik legmélyebb traumája a kollektív bűnösség elvén elhurcolt magyar férfilakosság tragédiája, amelyet ma hagyományosan a malenykij robot névvel illetünk. Stark Tamás történész a „*Malenki Robot*”, *Magyarok a szovjet táborvilágban* című tanulmányában írja le a következő gondolatmenetet az ilyen formában (a szakirodalomban többféle átírása előfordul) magyar fülnek feltehetően szokatlannak tűnő fogalom eredetéről: „A Vörös Hadsereg által elfoglalt magyar területeken romeltakarításra való hivatkozással fegyveresek az utcáról gyűjtöttek, és vittek el embereket. Ekkor hangzott el indoklásként és egyben megnyugtatóként a »malenkaja rabota« (kis munka) kifejezés, ami arra utalt, hogy az elvitt civilek munkájára csupán rövid ideig lesz szükség. A magyar fülekben »malenki robot«-ként rögzült kifejezés azóta a Szovjetunióba hurcolást és a kényszermunkát idézi.”¹ A malenykij robot elnevezés – megismervén az előzményeket – azóta is magában hordozza a mindenkori hatalom végtelen cinizmusát az egyszerű emberrel, a későbbi áldozattal szemben.

Ezt a traumát sokáig tovább mélyítette a kibeszéletlenség, az, hogy a hivatalos fórumokon egészen a rendszerváltásig nem jelenhetett meg ez a történelmi tény és interpretációja a maga összetettségében. Vári Fábíán László a *Tábori postában* pontosan érzékelteti a hivatalos, állami elvárás és az egyéni emlékezet közötti különbségeket, amikor az apa a következőket mondja fiának, a gyermek Fábíán Lászlónak: „február 23-a nekünk nem ünnepünk. Ugye tudsz arról, hallhattál már róla eleget, hogy amikor a szovjet katonák hozzánk bevonultak, elvitték az embereket. Elvittek engem is, aki mindössze nyolc évvel lehettem idősebb, mint most te vagy. Naponta haltak körülöttem a társaim az éhség, a hideg és a betegségek miatt. [...] Látod, ezt a vörös forradást a bal szemem alatt? Kisebb korodban többször kérdezted, hogy mi ez? Most már megmondhatom, hogy egy orosz derékszj nagy részcsatjának a

nyoma... Hát ezért nem örülünk mi a hadsereg napjának, kisfiam, nekünk ez nem ünnep.”² A rendszerváltást követően viszont megindulhattak a tudományos igényű kutatások, így ma már egyre többet tudunk a malenykij robot természetéről, az elhurcoltak szenvedéseiről. Napjainkra tanulmányok és monográfiák egész sora dolgozta fel ezt az emberellenes bűntettet. Megemlíthető még, hogy Kárpátalján emlékezhelyként szolgál a Szolyvai Emlékpark, amelynek siratófalára településenként lebontva fel vannak vésve az áldozatok nevei. Bár a lista nem teljes (talán soha nem is lesz az), mégis ez a hely biztosítja számunkra az emlékezés, a részvétel és a gyász lehetőségét.

Egy történész, aki a tényeket, a dokumentumokat faggatja, és ezek alapján igyekszik feltárni a ma még fehér foltnak számító helyeket a történelem lapjain, egészen másként viszonyul a malenykij robot fogalmához, mint az irodalmi műalkotásokat vizsgáló irodalmár. Egy irodalmár számára ugyanis nem feltétlenül a történelmi hűség az elsődleges szempont, sokkal inkább a traumát közvetítő nyelvnek, a retorikának, illetve a művekben megjelenő szereplők helyzeteinek, vívódásának az elemzése, esetleg a beleélés, az olvasói azonosulás. Vagy ahogyan Gyáni Gábor fogalmazza meg ezt többek között Jeffrey C. Alexander traumaelmélete nyomán: „Ha a trauma élményét és emberi helyzetét az esztétikai szférában jelenítik meg, akkor a különböző művészi reprezentációs műfajokban megragadott élmény (tapasztalat) szenvedő hőseivel való képzeletbeli azonosulás és érzelmi katarzis lesz a kívánatos eredmény”.³ A szenvedő hősökkel való azonosulás pedig óhatatlanul etikai kategóriákat is bevon az esztétikai alapú vizsgálódásba: az olvasó megkülönbözteti az áldozatot, aki szenved, illetve a tettet, aki miatt kialakul a trauma.

Az első kárpátaljai irodalmi műalkotás, amely foglalkozik a „háromnapos munka” dilemmájával, az az 1965-ben megjelent *Holnap is élünk*, Kovács Vilmos regénye. A korabeli kritika egy része éppen azért tartotta megkerülhetetlenül fontosnak ezt a regényt, mert azzal, hogy Kovács leírja benne a férfilakosság elhurcolásának tényét, tabukat döntött. Sokatmondó ezzel kapcsolatban Czébel Lajos 1980. október 28-án keletkezett naplójegyzete, amelyben a következőt jegyzi meg: „A mi történelmünk is a kisemberek történelme, emlékeztörténelem, bakatörténelem. [...] 45 után lassan szerveződött az irodalmi élet [...]. A világháború utáni irodalom nem a hagyományokból sarjadt ki, hanem az 1944-es élménykörből”, példának pedig a *Holnap is élünk*et hozza fel.⁴ De pontosan a regény melyik részében foglalkozik Kovács Vilmos a malenykij robot kérdésével?

A regény harmadik fejezetében a főhős, Somogyi Gábor hazalátogat szülőfalujába. Itt szembesül először a propaganda és az igazság szembenállításával. Gábor apját, aki világéletében kommunistának vallotta magát, ’45 után megválasztják párttitkárnak. Innen idézem:

„A legtöbb baj persze az asszonyokkal van, mert a férfinépet tizen-nyolctól ötvenötig elvitték munkára. Azt ígérték, hogy három nap múlva hazaengedik őket, de már eltelt öt hónap és sehol senki. Sőt, egyeseknek halálhíre is jött. A falu olyan, mint a felbolygatott darázs-fészek. A jehovisták járók a házakat, és az utolsó ítélet szörnyűségeiről prédikálnak.

– Mit mondjak az asszonyoknak, fiam? – kérdezi az apja.

– Az igazságot – mondja Gábor, és érzi, hogy keserű a szája.

– De honnan tudjam, hogy mi az igazság? Három napra vitték el őket és tessék.

Már heten haltak meg. Kettő közülük kommunista volt. Nem értem, fiam.

Gábor sem érti.²⁵

Néhány oldallal később kiderül, hogy az apát is letartóztatják és ellenforradalmi tevékenység miatt – ami azt takarja, hogy amikor a magyarok bejöttek, ő ácsolta a díszkaput, később pedig az elhurcoltak ügyében írt kérvényeket – húsz évre ítélik. Nem csoda, ha a főhős, Gábor sehogyan sem találja a helyét ebben a világban.

Balla László, aki eleve igyekezett megakadályozni a *Holnap is élünk* kiadását, azóta híressé vált vezető szerkesztői szakvéleményében a következőket fűzi az előbb ismertetett részlethez: „A szerző nem veszi számba, hogy habár ezek az évek a személyi kultusz sajnálatos túlkapásainak évei voltak, ugyanakkor területünk gazdasági és kulturális fejlődésének viharos ideje is. (Mellesleg – szerintem – a szerző túl sokat foglalkozik, még hozzá indokolatlanul, a személyi kultusz bűneivel, kiszínezve a koncentrációs táborok rémségeit.) Teljesen szükségtelen megemlíteni, hogy a magyar falvakban 1944-1945-ben 18-tól 50-ig elvitték a férfiakat munkára”.⁶ Hogy mennyire nem volt igaza Balla Lászlónak, hogy nézetei mennyire tarthatatlanok voltak, az ellen nem szükséges érvelni, hiszen ezt evidenciaként bebizonyította maga az, ahogyan az eseményhez viszonyul ma a visszaemlékező kárpátaljai magyar közösség.

Természetes, hogy a történelmi traumák iránt érzékeny írástudóink közül elég sokan írtak verset a malenykij robothoz köthető témáról. Hogy csak néhány nevet soroljak fel a teljesség igénye nélkül: Forgón Pál *Ajánlás helyett* című verséből való a híres metafora, mely Szolyvát „népünk temetőjének” nevezi. Füzesi Magda a *Kósa Anna balladájában* örökíti meg

az elhurcolt fiát hiába kereső anya típusát. De megemlíthető még a Forrás-nemzedékből S. Benedek András (*Janicsárok*), Dupka György (*Tömegsír-felirat*) neve is, akik szintén adóztak egy-egy verssel a „háromnapos munka” áldozatainak emlékére. A fiatalabb nemzedék közül pedig Bakos Kiss Károly, immár az unoka perspektívájából eleveníti fel „a szolyvai gödör” világát *Nagyapáid* című versében. Legutóbb Lőrincz P. Gabriella jelentkezett egy rövid verssel *Szolyva* címen, az emberi arc elvesztéséhez, az éhezéshez („szögesdróttal telt fazék”), a gyászhoz és a halálhoz („félbeszakított élet”) köthető szuggesztív képi világával áttételesen elevenítve meg a gyűjtőtábor borzalmait.

De akinek életművében kitüntetett helyet foglal el a malenykij robot tematikája, az egyértelműen Nagy Zoltán Mihály. *1944* című elbeszélő költeménye az *Együtt* 2007/3. számának mellékleteként jelent meg. A hosszú versben naturalisztikus képekben láttatja, hogyan haltak meg az emberek fagytól és tífusztól, illetve hogyan hajították a hullákat egymásra egy tömegsírban a még élő társak.

Nagy Zoltán Mihály főműve, *A sátán fattya*, amelynek színpadra átdolgozott változatát nemrég mutatták be Budapesten Árkosi Árpád rendezésében. A kisregény főhősnője Tóth Eszter, aki útra kel, hogy meglátogassa elhurcolt apját, testvérét, illetve szerelmét, és akit a gyűjtőtáborban megerősszakolnak az orosz katonák. A szerencsétlenül járt lány terhes lesz, keble alatt melengeti a sátán fattyát vagy ahogyan a szövegben több helyen is szerepel: a „muzka fattyút”. A főszereplő mindvégig etikai dilemmákkal néz szembe. Amint elszabadul az orosz katonáktól, öngyilkos akar lenni, majd hazatérve falujába a gyereket szeretné „eltétetni”. Míg végül úgy dönt, vállalja sorsát, megszüli a sátán fattyát, akármit is beszéljenek róla a rossznyelvek. De a kisregény (amely később trilógiává terebélyesedett) nem ér pozitív véget: a főhősnő elméje a történet hatására megbomlik végül. Magáról a malenykij robotról a hazatérő apa beszámolójából tudunk: „lányom, fiam, / úgy hullottak ott az emberek, mint ősszel a legyek, és leginkább ezek, a legderekbak, a nagyétkűek, akik megszokták itthon a bőséges étket, jaj, hát ti nem láttátok, én láttam, pár nap alatt összecsuklottak, akár a collstok, nem volt ott rendes étel, fagyos répából főzték a levest, félliternyit adtak belőle napjában, de hányszor volt úgy, hogy semmit nem kaptunk”.⁷

A sátán fattya története megrendítő, hiszen minden történést egyes szám első személyben maga Eszter mesél el, függő beszédben beleszöve más tapasztalatokat is a szövegbe. Ehhez társul a töredékes szerkezet, illetve a

különleges nyelv és forma, amely próza és vers keveréke. *A sátán fattya* szövege több mint száz oldalon hömpölyög, és az egész monológ egyetlen hosszú mondat, hiszen csak a mű végén van kitéve a pont.

E vázlatos áttekintés – amely egy későbbi, részletes tanulmány alapja lehet – összefoglalásaként kijelenthetjük: a malenykij robot egy olyan traumája a kárpátaljai magyarságnak, amellyel előbb-utóbb könyörtelenül szembe kell néznie saját identitásának megőrzése érdekében. Ebben segíthet a szépirodalom: egy-egy történeten, sorson keresztül könnyen azonosulhatunk az áldozatokkal, és egy irodalmi műalkotás alapja lehet az emlékezésnek is. Hiszen nem létezik hagyomány emlékezés nélkül. Azokat a tapasztalatokat pedig, amelyek a malenykij robothoz vezető ideológiából származtak, ismernünk kell, tanulnunk kell belőlük, hogy soha többé ne ismétlődhessenek meg a 20. századi népi- és népirodalmi rendszerek a jövőben. Hiszen a történelem még nem ért véget, és a folyamatokból, amik a jelenben játszódnak a világban, az ember ma aligha érzékeli saját létének és jövőjének feltétlen biztonságát.

Jegyzetek:

¹ Stark Tamás, „Malenki Robot”, Magyarok a szovjet táborvilágban, link: http://www.kmf.uz.ua/mr/5_stark.html

² Vári Fábián László, Tábori posta (Szovjet mundérban Poroszföldön), Budapest, Kortárs Kiadó, 2010, 186-187.

³ Gyáni Gábor, Kulturális trauma: Adott vagy teremtett? = Esemény – Trauma – Nyilvánosság, szerk.: Dánél Mónika– Fodor Péter – L. Varga Péter, Budapest, Ráció Kiadó, 2012, 47.

⁴ Czébel Lajos, Napló (1976-1989), Budapest–Beregszász, Hatodik Sípa Alapítvány–Mandátum Kiadó, 1996, 21.

⁵ Kovács Vilmos, Holnap is élünk, 2., átdolgozott kiadás, Debrecen–Ungvár, Csokonai–Kárpáti, 1989, 24-25.

⁶ Balla László, Vezető szerkesztői szakvélemény Kovács Vilmos Holnap is élünk című regényéről, ford.: Kovács Vilmosné szül. Teke Éva, Kortárs, 2002/2-3, 83.

⁷ Nagy Zoltán Mihály, A sátán fattya, Magyar Napló, Budapest, 2012, 27.